Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 10, 2025
Səh. 109-115

https://doi.org/10.62837/2025.10.109

RUQIYYƏ KARAKOÇ
Bakı Dövlət Universiteti
raghayeva@mail.ru

VOKATİV CÜMLƏ ÜZVLƏNMƏYƏN CÜMLƏ TİPİ KİMİ

Xülasə

Vokativ cümlələr dilin sintaktik sistemində üzvlənməyən cümlə tiplərindən biridir və əsasən nitqdə birbaşa müraciət məqsədilə işlədilir. Bu cümlələrdə qrammatik mübtəda-xəbər əlaqəsi olmadan fikir ifadə edilir, yəni cümlə yalnız ünvanlanan şəxsin adı və ya müraciət forması üzərində qurulur. Belə cümlələrin kommunikativ yükü informasiya ötürməkdən çox, ünsiyyət yaratmaq və emosional münasibət bildirmək funksiyasına xidmət edir. Vokativ cümlələrin əsas xüsusiyyəti onların intonasiyaya əsaslanmasıdır: müraciət edilən şəxsin adı xüsusi vurğu ilə deyilir və bu, danışanın hiss və münasibətini əks etdirir. Bu baxımdan vokativ cümlələr xitab, adlıq və söz-cümlələrlə oxşarlıq təşkil etsə də, müstəqil sintaktik kateqoriya kimi fərqlənir. Onlar nitqin ekspressivliyini artırır, emosional və sosial təmas yaradır, danışanla dinləyən arasında psixoloji körpü qurur.

Açar sözlər: *vokativ cümlə, üzvlənməyən cümlə, xitab, intonasiya, ünsiyyət funksiyası və s.*

THE VOCATIVE SENTENCE AS A TYPE OF NON-MEMBER SENTENCE

Rugiyya Karakoch

Abstract

Vocative sentences are one of the non-member sentence types in the syntactic system of language and are mainly used for direct address in speech. In such sentences, meaning is conveyed without grammatical subject-predicate relations; the sentence is built around the name or the form of address of the person being spoken to. Their communicative function is not to transmit information but to establish contact and express emotional attitude. The key feature of vocative sentences is their dependence on intonation: the addressed person’s name is pronounced with a specific stress that reflects the speaker’s emotions. Although similar to nominal or exclamatory sentences, vocative sentences function as an independent syntactic category, enhancing the expressiveness of speech and building a psychological connection between the speaker and the listener.

Keywords: *vocative sentence, non-member sentence, address form, intonation communicative function etc.*

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri №10, 2025
Səh. 109-115

ВОКАТИВНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ КАК ТИП НЕЧЛЕНЁННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Ругийя Каракоч

Резюме

Вокативные предложения относятся к нечленённым типам предложений и используются в речи преимущественно для прямого обращения. В таких конструкциях отсутствует грамматическая связь подлежащего и сказуемого; смысл выражается через имя или форму обращения к адресату. Коммуникативная функция вокативных предложений заключается не столько в передаче информации, сколько в установлении контакта и выражении эмоционального отношения. Основной особенностью является интонация: имя обращаемого лица произносится с особым ударением, что передаёт чувства и отношение говорящего. Несмотря на сходство с назывными и восклицательными предложениями, вокативные предложения представляют собой самостоятельную синтаксическую категорию, усиливающую экспрессивность речи и обеспечивающую психологический контакт между собеседниками.

Ключевые слова: *вокативное предложение, нечленённое предложение, обращение, интонация, коммуникативная функция и др.*

Giriş.

Dil sistemində cümlə sintaktik vahid olmaqla fikrin müəyyən məqsədlə ifadəsini təmin edir. Cümlə üzvləri vasitəsilə bu fikir müxtəlif formalarda qurulur və nitqdə kommunikativ məqsəd daşıyır. Lakin elə cümlə formaları da vardır ki, onlar tam üzvlənmə strukturu daşımadan, yəni mübtəda-xəbər münasibəti olmadan da müstəqil məna ifadə edir və müəyyən ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirir. Belə cümlələr üzvlənməyən cümlələr adlanır. Bu cür cümlələrdə fikir birbaşa emosional, çağırış, müraciət və ya reaksiya formasında təzahür edir. Onlardan biri də vokativ cümlədir. Vokativ cümlələr əsasən müraciət bildirən ifadələrdir. Onlar nitqdə ünvanlanma, diqqət yönəltmə, emosional reaksiya və sosial münasibət forması kimi çıxış edir. "Ey dost!", "Ana, səni çağırıram!", "Qardaş, bax buraya!" kimi nümunələrdə vokativ element cümlənin mərkəzi semantik yükünü daşıyır. Bu tip cümlələrdə əsas məqsəd məlumat vermək deyil, ünsiyyət əlaqəsini qurmaq və müəyyən şəxsə yönəlmiş hiss və münasibəti ifadə etməkdir.

Vokativ cümlələr üzvlənməyən cümlələr sırasına daxil edilir, çünki burada nə mübtəda, nə də xəbər qrammatik baxımdan müəyyənləşmir. Onların sintaktik strukturunda predikativ əlaqə deyil, kommunikativ niyyət və emosional vurğu əsas rol oynayır. Belə cümlələr dilin pragmatik səviyyəsində, yəni danışan və dinləyən münasibətində fəaliyyət göstərir.

Vokativ cümlə yalnız formal deyil, həm də emosional və sosial funksiyaya malik dil hadisəsidir. Onun üzvlənməməsi informasiyanın yoxluğundan deyil,

funksional istiqamətinin fərqli olmasından irəli gəlir. Bu xüsusiyyət vokativ cümlələri dilin ekspressiv və ünsiyyət yaradan mexanizmlərindən birinə çevirir. Vokativ cümlə üzvlənməyən cümlə tiplərindən biridir. Bu cümlə tipi linqvistikada təktərkibli cümlənin müstəqil növü kimi, adlıq cümlə, xitab, adlıq söz-cümlə, adlıq cümlənin replika xitab-adlıq və söz-cümlənin emosional qiymət ifadə edən növü, xitab-cümlə olaraq tədqiqatlarda yer almışdır. *"Vokativ"* sözü çağırış, müraciət mənasındadır. *Vokativ termini latın mənşəlidir və vocativus sözündən yaranmışdır; bu termin "çağırış", "müraciət", "əzizləmə" mənalarını ifadə edir. Çağırış halında işlənən isimlər vokativlik xüsusiyyətinə malik olur. Bu hadisə demək olar ki, bütün dünya dillərində mövcuddur və belə hallarda vokativ formalar funksional məna daşıyır. Elə buna görə də Azərbaycan dilçiliyində tədqiqatçılar vokativliyi yalnız dil səviyyəsinə aid bir kateqoriya kimi deyil, həm də ümumdil hadisəsi kimi dəyərləndirirlər. Tədqiqatlarda vokativlər həm leksik-qrammatik, həm də sintaktiaspektlərdə araşdırılmışdır. Onlar əsasən çağırış və müraciət bildirən söz və ya cümlələr şəklində işlənir. Belə ifadələrin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Dilin ilkin mərhələlərində bu cür çağırış bildirən sözlər müstəqil vahid kimi fəaliyyət göstərsə də, zaman keçdikcə cümlə səviyyəsinə yüksəlmişdir.*

"Türkologiyada Q. Ramstedt, A. Şerbak, L. Pokrovskaya, A. Yuldaşev kimi alimlər vurğulayırlar ki, türk dillərinin bir çoxunda müraciət halı öz tarixi formasını indiyədək qoruyub saxlamışdır. Özbək alimi B. Urinbayev vokativlik kateqoriyasına dair apardığı araşdırmalarda qeyd edir ki, vokativ adlıq halın xüsusi formasıdır. Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında E. Mirzəyev vokativ vahidlərin prosodik quruluşunu təhlil etmiş, M. Adilov isə bu vahidləri imperativlər sistemi çərçivəsində öyrənmişdir" [Hacıyeva, 2019, s.247].

Ümumilikdə, vokativ və imperativ cümlələr sintaktik baxımdan universal xarakter daşıyır və oxşar prinsiplərlə araşdırılır. Türk dillərində vokativ cümlələrlə adlıq və yarımçıq cümlələr arasında müəyyən ortaq və fərqli cəhətlər mövcuddur. Vokativ vahidlərin bu dillərdə xüsusi yeri vardır, çünki səs və çağırış formaları hələ qədim insan cəmiyyətlərində emosional ifadə vasitəsi kimi mühüm rol oynamışdır. Belə ifadələrin cümlə halında işlənməsi isə emosional və ekspressiv təsir gücünü artırmışdır.

H.Həsənov yazır ki, "*vokativ cümlələr, nitqdə birbaşa müraciət obyektini, yəni danışanın ünvanlandığı şəxsi və ya onunla bağlı anlayışı bildirən dil vahidləridir. Bu tip cümlələr quruluş etibarilə xitab, adlıq və ya söz-cümlələrə bənzəsələr də, sintaktik baxımdan onlardan ayrılır, çünki burada cümlənin üzvləri arasında qrammatik əlaqə deyil, müraciət aktı əsasdır. Vokativ cümlənin başlıca xüsusiyyəti onun intonasiyaya əsaslanmasıdır: müraciət edilən şəxsin adı xüsusi vurğu ilə tələffüz olunur və bu vurğu həm emosional münasibəti, həm də ifadənin semantik dərinliyini müəyyənləşdirir. Beləliklə, vokativ söz yalnız ünvanın kimliyini göstərmir, eyni zamanda danışanın münasibətini, hissini və mesajın mənasını da əks*

etdirir" [Həsənov, 1987, s.3]. Dialoji nitqdə vokativ cümlələr həm müraciət edilən şəxsin adı, həm də onunla əlaqədar ifadə olunan fikirlər əsasında bütöv bir cümlə şəklində çıxış edir. Bu xüsusiyyət vokativ cümləyə sadəcə müraciət vəzifəsini deyil, eyni zamanda nitqin məqsədini və məzmununu müəyyənləşdirmə funksiyasını da qazandırır. Müraciət edilən şəxsin emosional halını – təəccübü, iradı, çağırışı və ya təsdiqi – dinləyiciyə çatdırmaq baxımından da əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən vokativ cümlələr dilin struktur müxtəlifliyinə əlavə dəyər qataraq, mətnin emosional, ünsiyyət və sosial qatlarının ifadəsində mühüm rol oynayır.

Genetiv cümlələr isə ad (substantiv) əsasında formalaşan təktərkibli cümlə növünə daxildir. Onların yaranmasında intonasiya əsas amil sayılır. Bu cür cümlələr xitab bazası üzərində qurulur və adətən insanlara, əşyalara, təbiət hadisələrinə və canlılara yönəlmiş müraciətləri əhatə edir. Eyni zamanda, bu cümlələrdə qiymətləndirmə və münasibət bildirmə funksiyası da mühüm yer tutur. Kontekst və situasiyadan asılıdır. Məs.: *Xalq! Qəhqəhə ilə gülmək*! *Çiçəklik, çiçəklik, Sevinə-sevinə!* [Şıxlı,1983, s.63]. Beləəri elmi ədəbiyyatda şəxssiz-genetiv cümlələr də hesab edilir.

Mətn ardıcıl şəkildə əsas fikirləri, sintaktik, semantik və kommunikativ aspektləri əhatə edir. Vokativ cümlələr nitqdə birbaşa müraciət məqsədilə işlədilən üzvlənməyən cümlə tiplərindən biridir. Bu cür cümlələrdə əsas fikir qrammatik əlaqə üzərində deyil, ünsiyyətin yaradılması və emosional münasibətin ifadəsi üzərində qurulur. Dialoji mətndə vokativ cümlələrin rolu xüsusilə böyükdür, çünki dialoq təbiətcə qarşılıqlı təsirə, danışan və dinləyən arasında sosial və emosional əlaqənin yaranmasına əsaslanır.

Dialoji nitqin başlıca xüsusiyyəti onun interaktivliyi, yəni iki və ya daha çox nitq iştirakçısının qarşılıqlı münasibət qurmasıdır. Bu münasibətin qurulmasında vokativ cümlələr bir növ ünsiyyət körpüsü funksiyasını yerinə yetirir. Danışan şəxs adətən dinləyicinin diqqətini cəlb etmək, onu söhbətə cəlb etmək və ya münasibət bildirmək üçün vokativ formadan istifadə edir. "Ey dost!", "Sən demə, Rəşad, belə imiş!", "Görürsənmi, qardaş?" kimi ifadələrdə vokativ element həm emosional, həm də sosial məna daşıyır.

Vokativ cümlələrin əsas xüsusiyyəti ondadır ki, onlar birbaşa müraciəti ifadə etməklə yanaşı, cümlənin ümumi semantik yükünü də dəyişdirə bilir. Yəni, müraciət elementi təkcə ad və ya ünvan deyil, həm də cümlənin mənasının bir hissəsidir. Məsələn, "Bəs sən, İsmayıl, necə düşünürsən?" cümləsində "İsmayıl" komponenti həm ünsiyyət obyektini müəyyənləşdirir, həm də fikrin istiqamətini konkretləşdirir. Bu baxımdan vokativ cümlə sadəcə müraciət forması deyil, məna və məqsəd daşıyıcısıdır.

Dialoji mətndə vokativ cümlələrin digər mühüm xüsusiyyəti onların intonasiya ilə sıx bağlı olmasıdır. Bu tip cümlələrdə qrammatik quruluşdan çox, intonasiya vasitəsilə emosional vurğu yaranır. Müraciət edilən şəxsin adı və ya xitab

forması danışanın emosional vəziyyətini əks etdirir: həyəcan, təəccüb, sevinc, qəzəb və ya məhəbbət kimi hisslər intonasiya vasitəsilə ötürülür. Beləliklə, vokativ cümlə həm sintaktik, həm fonetik, həm də pragmatik səviyyədə nitqin mənasını formalaşdırır.

Bu cümlələrin funksional yükü təkcə emosional təsir və ya diqqət yönəltməklə məhdudlaşmır. Onlar çox zaman sosial münasibətin göstəricisi kimi də çıxış edir. Danışan və dinləyən arasındakı yaş, status, münasibət dərəcəsi, emosional yaxınlıq və rəsmi qeyri-rəsmi münasibət vokativ ifadələrin seçimi ilə müəyyənləşir. Məsələn, "Əziz müəllim", "Canım bacım", "Uşaqlar!" kimi müraciətlər həm sosial statusu, həm də münasibətin xarakterini göstərir.

Dialoji nitqdə vokativ cümlələr eyni zamanda mətnin strukturunda əlaqələndirici funksiya daşıyır. Onlar söhbətin gedişini yönləndirir, yeni fikrə keçidi asanlaşdırır və danışıq ritmini təmin edir. Bu baxımdan vokativ cümlələr diaqnostik əhəmiyyətə malik sintaktik vahidlərdir, yəni onlar dialoqun emosional fonunu, iştirakçıların psixoloji vəziyyətini və qarşılıqlı münasibət səviyyəsini təyin etməyə imkan verir.

Vokativ cümlələrin mənşə etibarilə genetiv təktərkibli cümlələrlə yaxınlığı da diqqətəlayiqdir. Hər iki cür cümlə substantiv baza üzərində formalaşır və əsasən ad və ya müraciət əsasında qurulur. Lakin vokativ cümlələrdə müraciət və münasibət bildirmə funksiyası üstünlük təşkil edir, genetiv cümlələrdə isə nominativ və qiymətləndirmə funksiyası daha qabarıqdır. Məsələn, "Ey mənim gözəl yurdum!" kimi cümlədə vokativ element həm müraciəti, həm də dərin emosional bağlılığı əks etdirir.

Nəticə etibarilə, dialoji mətndə vokativ cümlələr nitqin ekspressiv, emosional və sosial qatlarını təşkil edən vacib dil vahidləridir. Onlar vasitəsilə danışan şəxs dinləyiciyə daha təbii, emosional və səmimi şəkildə müraciət edir. Bu cür cümlələr dilin canlı ünsiyyət sistemi içində strukturla mənanın və emosiyanın qovuşduğu nöqtə kimi çıxış edir.

Vokativ, dilin sistem aspektləri ilə praqmatik aspektlərinin qarşılıqlı təsir sahəsində yerləşən mürəkkəb semantik (leksik), qrammatik və prosodik kateqoriyadır. Danışan və dinləyici arasındakı qarşılıqlı münasibətləri ifadə etməklə, vokativ danışanların psixo-sosioloji dəyişənləri ilə əlaqələrin qurulması üçün ən uyğun dil vasitələrindən biri hesab olunur [Borras-Comes, 2018, s.45].

Nəticə: Deməli, bu tip söyləmlərdə çağırış semantikası əsas funksional məna kimi çıxış edir və danışıq aktının istiqamətini müəyyənləşdirir. Vokativ cümlələrdə çağırış və müraciət elementləri yalnız nitqin başlanğıcını təşkil etmir, həm də danışanın emosional vəziyyətini, münasibətini və ünsiyyət məqsədini əks etdirir. Bu baxımdan belə cümlələrdə emosional yüklü leksik vahidlər və intonasiya vasitələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yanaşı cümlələr vokativliklə sıx əlaqədə olur; onlar danışığın axarında qarşılıqlı münasibəti və ünsiyyətin yönünü təyin edir. Belə cümlələrdə vokativ elementlər ünsiyyətin davamlılığını təmin edən semantik körpü rolunu oynayır. Bu, həm dinləyicinin diqqətini yönəltmək, həm də onun emosional reaksiyasını stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Bundan əlavə, vokativ cümlələr təsdiq, təkzib və yaxud nida mənası ifadə edə bilər. Belə hallarda vokativ formalar yalnız müraciət deyil, həm də düşüncənin tamamlanmışlığını və bitkinliyini təmin edən bir vasitə rolunu oynayır. Bu xüsusiyyət onların bitkin intonasiyası ilə birbaşa bağlıdır. İntonasiya vokativ cümlələrdə həm semantik, həm də sintaktik əlamət kimi çıxış edir; o, cümlənin emosional tonunu müəyyənləşdirir və məna yükünü gücləndirir.

Eyni zamanda, vokativ cümlələr müraciət, xəbərdarlıq, məzəmmət, sevinc, təəccüb və ya çağırış semantikasını ifadə edə bilir. Bu semantik qatlar nitqdə düşüncənin tamlığını və ifadə aydınlığını təmin edir. Beləliklə, vokativ cümlə yalnız dilin struktur vahidi deyil, həm də ünsiyyətin sosial, emosional və psixoloji aspektlərini daşıyan dinamik bir formadır.

Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakı dialoq parçalarında da öz ifadəsini tapır; orada vokativ elementlər danışanın münasibətini, ünsiyyət tərzini və emosional vəziyyətini aydın şəkildə əks etdirir, dialoji nitqin təbii axarını təmin edir.Aparılan təhlillər göstərir ki, vokativ cümlələr dilin sintaktik sistemində üzvlənməyən cümlə tiplərindən biri kimi xüsusi yer tutur və əsasən müraciət, emosional münasibət və ünsiyyətin başlanğıcını təmin etmək funksiyasını daşıyır. Dialoji mətndə bu cür cümlələrin rolu daha da artır, çünki dialoq nitq forması olaraq qarşılıqlı əlaqə və interaktivlik üzərində qurulur. Vokativ cümlə danışan və dinləyən arasında sosial, psixoloji və emosional bağ yaradır, nitqin istiqamətini müəyyənləşdirir və fikrin ünvanını dəqiqləşdirir. Bu cümlələrin əsas funksional xüsusiyyətlərindən biri onların emosional-ekspressiv məna daşımasıdır. Vokativ element danışanın daxili hisslərini, münasibətini və ünsiyyət məqsədini ifadə etməyə xidmət edir. İntonasiya və vurğu vasitəsilə bu cümlələrdə emosional ton daha da güclənir və danışığın təbii axarı təmin olunur. Beləliklə, vokativ cümlələr yalnız qrammatik struktur deyil, həm də ünsiyyətin psixoloji və sosial aspektlərini əks etdirən semantik vahidlər kimi çıxış edir. Digər mühüm nəticə ondan ibarətdir ki, vokativ cümlələr dialoji mətnin kompozisiya və ritm sisteminə təsir göstərir. Onlar nitqin başlanğıcında, ortasında və ya sonunda işlənərək kommunikativ gedişatı idarə edir, mövzu keçidlərini asanlaşdırır və mətnin dinamik quruluşunu təmin edir. Bu xüsusiyyətlərinə görə vokativ cümlələr yalnız formal deyil, həm də pragmatik funksiyaya malik sintaktik vahidlər hesab olunur. Beləliklə, vokativ cümlələr dialoji nitqin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Onlar nitqin canlılığını, emosional dərinliyini və sosial məzmununu ifadə etməklə yanaşı, dilin kommunikativ gücünü də nümayiş etdirir. Bu baxımdan, vokativ cümlələrin dialoji mətndəki funksional təbiəti onların yalnız formal deyil,

həm də mənaca və məqsəd baxımından müstəqil kommunikativ vahidlər kimi dəyərləndirilməsini zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arvaniti, A., Baltazani, M., & Gryllia, S. (2017). The phonetics and phonology of the Greek vocative. Phonology, 34(2), 385-421.
2. Borràs-Comes, J., Vanrell, M. M., & Prieto, P. (2015). The role of pitch range in establishing intonational contrasts. Journal of the Acoustical Society of America, 137(1), 431–442.
3. Hacıyeva V. Cümlənin müstəqil elementləri. Vokativ cümlələr / Filologiya məsələləri, № 5 2019, 247-253 s.
4. Həsənov H. Vokativ cümlə. Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar H.Həsənov. –Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1987. 234 s.
5. Huttenlauch, T., Peters, J., & Zerbian, S. (2018). Prosodic realization of vocatives in German: A production study. Linguistics Vanguard, 4(1), 1-10.
6. Şıxlı, İ. Dəli Kür, Bakı: Yazıçı, 1983, 435s.

Rəyçi: professor Zemfira Şahbazova